

MASARYKOVA UNIVERZITA

FAKULTA SOCIÁLNÍCH STUDIÍ

ČÍTANKA PRO KURS PSY 722 — 10. ČÁST (I.)

Tento text slouží výhradně jako učební materiál pro studenty kursu „Metody výzkumu v psychologii“ (PSY 722), vyučovaného na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně.

Další metody s důrazem na analýzu získaných dat — I. část

Psychosémantické metody¹

¹Zdrojem této části jsou strany 290–294 z publikace Metodológia a metódy psychologického výskumu od L. Maršálové a kol. (Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1990).

4.3 PSYCHOSÉMANTICKÉ METÓDY

4.3.1 ÚVOD

Termín *psychosémantika* zaviedol Ch. Perfetti (1972). Označuje ním oblasť skúmania, ktorá vzniká ako prienik psycholingvistiky, psychológie vnímania a psychológie individuálneho vedomia. Je to oblasť, ktorej dôležitosť narastá súčasne s rozmachom kognitívnej psychológie a možno sa domnievať, že podstatne príspeje k riešeniu kľúčových otázok súčasnej psychológie. Z hľadiska rozvoja teórie psychológie psychosémantika pristupuje po novom k riešeniu problému rekonštrukcie individuálnych systémov významov, ktorých prizmou subjekt vníma svet, iných ľudí aj seba samého (podľa V. F. Petrenka, 1982). Z metodologického hľadiska umožňujú psychosémantické metódy prekonať dilemu tradičnej psychodiagnostiky, ktorá sa prezentuje ako konflikt klinického a psychometrického prístupu. A. G. Šmelev (1983) opodstatnene tvrdí, že psychosémantické metódy „dávajú do rúk psychológovi-dagnostikovi úplne algoritmizované postupy, ktoré umožňujú preniknúť do individuálneho vnútorného sveta skúmanej osoby a získať o nej vysoko individualizovanú informáciu, ktorá je však v súlade s danými kvantitatívnymi kritériami spoľahlivosti a možno ju v mnohých prípadoch nezávisle overovať. Psychosémantické metódy dávajú diagnosticky významnú štruktúrno-kvantitatívnu informáciu o organizácii individuálnych systémov významov“. A napokon z metodologického hľadiska vytvára psychosémantika jednotný operačný aparát pre také metódy, ako sú asociačný experiment, testy nedokončených viet, sémantický diferenciál, metóda repertoárových mriežok, metóda sémantického výberu a ďalšie.

Experimentálna psychosémantika, ktorú v Sovietskom zväze rozvíjajú žiaci A. N. Leontieva, hľadá teoretické zdôvodnenie psychosémantických metód a výkladových postupov v rozpracúvanej teórii činnosti a rozvíja sa v kritickej konfrontácii s behavioristickými a kognitivistickými východiskami niektorých psychosémantických metód.

4.3.2 METÓDA KOMPONENTOVEJ ANALÝZY

Ak uvažujeme o vnútornej štruktúre premenných výskumu a zovšeobecňujeme poznatky najmä v kvalitatívnych výskumoch, treba vykonať pojmovú dekompozíciu zložitých komplexných pojmov, v ktorých sa fixujú naše poznatky alebo skúsenosti.

alebo ktorými chceme zachytiť výsledky nášho skúmania. Na dosahovanie týchto čiastkových výskumných cieľov je vhodná metóda komponentovej analýzy. Vznikla v psycholingvistiky, kde slúži ako nástroj typologickej analýzy lexiky, t. j. na hľadanie významovej príbuznosti medzi slovami (synonymia, homonymia, antonymia). V psychologickom výskume sa dá dobre využiť aj na analýzu súvislostí medzi jednotkami nejakej zložitejšej významovej štruktúry vedomia.

B. N. Kosovskij (1974) uvádza použitie komponentovej analýzy slov tematického radu, ktorý zahrňuje názvy záporných emócií. Na charakteristiku slov tohto radu využíva súbor desiatich diferencujúcich znakov (komponentov), ktoré sa odlišujú:

I. Podľa charakteru vzniku emócie

1. **primárnosť**, t. j. bezprostredná reakcia na vonkajší podnet.

2. **sekundárnosť**; emócia vzniká ako dôsledok predchádzajúcich emócií.

S týmito komponentmi úzko súvisia ďalšie dva, a to znaky kvality emócií, podmienené charakterom ich vzniku:

3. **latencia**, t. j. skryté obdobie, v ktorom sa pripravuje vonkajší prejav emócie.

4. **explozívnosť**, t. j. výbušná forma, ktorej predchádzajú latentné emócie.

Tieto dva komponenty súvisia tak, že primárnosti zodpovedá latencia a sekundárnosti explozívnosť.

Tak napríklad základnými diferencujúcimi znakmi slova **hnev**, ktorými sa toto slovo odlišuje od slova **rozmrznosť**, je sekundárnosť a explozívnosť.

II. Podľa charakteru priebehu emócie

5. **pasivita**,

6. **aktivita**,

7. **kontrolovanosť**,

8. **mimovolisť**.

III. Podľa časového faktora

9. **dlhodobosť**,

10. **krátkodobosť**.

Pomocou týchto desiatich znakov možno charakterizovať slová analyzovaného tematického radu, pričom pre každé z nich existuje niekoľko znakov, ktoré vytvárajú najrôznejšie kombinácie. Podľa Kosovského sa napríklad komponent **primárnosť** často vyskytuje spoločne s komponentom **dlhodobosť**, zatiaľ čo komponent **sekundárnosť** často sprevádza znak **krátkodobosť**.

Komponentovú analýzu slov zvoleného tematického radu znázorňuje tabuľka 4.2. v ktorej sa prítomnosť znaku (komponentu) označuje symbolom + alebo I.

Komponentovú analýzu využívame ako nástroj pojmovej dekompozície vtedy, keď chceme ešte pred začatím výskumu získať prehľad o jednotkách štruktúry komplexnej premennej, ktorá je súčasťou predmetu výskumu.

Ak je napríklad jednou z premenných výskumu **tvorivosť**, musíme uskutočniť jej pojmovú dekompozíciu na toľkých úrovniach analýzy, až sa dostaneme k jednotlivým prvkom, ktoré sa môžu stať základom operacionalizácie — t. j. položkami metódy na zisťovanie tvorivosti. Vzorom pre voľbu úrovni dekompozície môžu byť známe modely hierarchickej organizácie inteligencie podľa P. E. Vernona (1950), ktoré obsahujú päť úrovní:

TABUĽKA 4.2

Komponentová analýza záporných emócií

Slová (lexémy)	Znaky (komponenty — sémy)									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Hnev		+		+		+	+			-
2. Napajedenosť		+		+		+		+		+
3. Mrzutosť	+		+		+		+		+	
4. Nespokojnosť		+		+		+		+		+
5. Nevôľa		+	+			+	+		+	
6. Podráždenosť	+		+		+		+		+	
7. Prchkosť		+		+		+		+		+
8. Rozhorčenosť		+		+		+	+			+
9. Namrzenosť	+		+		+		+		+	
10. Jed		+		+		+		+		+
11. Zbesnenosť	+		+		+		+		+	
12. Zlosť	+		+		+		+		+	
13. Zúrivosť		+		+		+	+			+

g—faktor a väčšie skupinové faktory (na jednej strane verbálny, numerický a vzdelanostný a na druhej strane praktický-mechanický-priestorový-fyzický), ktoré sa ďalej členia, každý z nich, na menšie skupinové faktory (zložky) a z tých každý na jeden alebo viac špecifických faktorov, ktoré možno zisťovať pomocou konkrétnych úloh. Tak isto známy je trojrozmerný model intelektu J. P. Guilforda (1959).

Pri hľadaní diferenciačných znakov alebo komponentov sa výskumník musí najprv zorientovať v dostupnej literatúre danej oblasti a až keď nenájde žiadne vhodné už vypracované kritériá, musí definovať diferenciačné znaky na základe vlastného poznania analyzovaného objektu. Pojmová dekompozícia je potom tvorivou prácou a súborom hypotéz, ktoré by sa mali verifikovať vhodnými postupmi. Pri voľbe kritérií sa môžu využiť kompetentní sudcovia, technika *provokujúcich otázok* typu „Pomocou akých znakov by ste opísali tento... (objekt) ...?“ Ak je pojmová dekompozícia závažnou výskumnou úlohou, odporúčame hľadať komponenty na dekompozíciu pomocou metódy repertoárových mriežok, o ktorých sa zmienime v ďalšej časti tejto kapitoly.

Metóda pojmovej dekompozície je vhodná najmä v exploračných alebo orientačných typoch výskumov, kedy pomáha získať prehľad o súčasnostiach skúmaného javu, alebo dokonca o ich hierarchii. Možno využívať aj orientované stromové grafy.

4.3.3 METÓDA SLOVNÝCH ASOCIÁCIÍ

Asociačný experiment patrí k tradičným metódam psychológie snáď od jej vedeckého osamostatnenia. V psychologickom výskume azda po prvýkrát použil asociačný experiment F. Galton. Napísal 75 slov na samostatné kartičky a niekoľko

dní si ich postupne prezeral, pokiaľ mu ku každému slovu nenapadli dve odlišné myšlienky. Pritom meral čas. Pôvodne chcel svoje výsledky publikovať, ale vzdal sa toho, pretože výsledky „obnažujú s takou pozoruhodnou zreteľnosťou podstatu ľudskej mysle — ako napísal — a odhaľujú anatómiu myslenia s takou živosťou a vierohodnosťou, ktorú sa sotva podarí utajiť, ak by sa zverejnili a stali majetkom sveta“ (citované podľa D. Slobina a J. Greenovej, 1971).

Asociačný experiment sa veľmi preslávil, keď ho použil sovietsky psychológ A. R. Lurija na skúmanie nevedomých komplexov psychiky paralelne s registráciou vegetatívnych reakcií. V päťdesiatych rokoch opisujú A. G. Gakkelová a J. P. Ruškevič asociačný experiment ako metodiku na zisťovanie typov vyššej nervovej činnosti a dokonca aj pomeru signálnych sústav, tak ako ich postuloval I. P. Pavlov.

Asociačný experiment pochopiteľne i ďalej slúži na výskum priebehu myslenia, najmä v modifikácii, ktorá dovoľuje produkovať ku každému podnetovému slovu ľubovoľný počet asociácií alebo jednoducho oznamovať postupne slová tak, ako prichádzajú na um. Dôležité je registrovať nielen latentný čas medzi podnetovým a odpoveďovým slovom, ale v prípade reťazových voľných asociácií aj latencie medzi jednotlivými slovami. Psychosémantik si prídu na svoje, keď zisťuje najrôznejšie typy súvislostí medzi asociovanými slovami. Najčastejšie sa rozlišujú asociácie podľa:

- zhody: nemoc — choroba (zhoda môže byť aj čiste zvuková)
- kontrastu: suchý — mokrý
- podriadenosti: zvierá — pes
- zovšeobecňovania: muž — človek
- súradnosti: jablko — hruška
- asonancie: tráva — sláva
- časť — celok: deň — týždeň
- doplnenia: čierna — tabuľa
- egocentrizmu: úspech — chcem
- jednozákladové slová: hlboký — hĺbka
- predikácie: pes — šteká.

V ČSFR vyšlo v posledných dvadsiatych rokoch niekoľko prác venovaných asociačnému experimentu ako psychodiagnostickej metóde. L. Maršálová (1982) sa vo svojej fundovanej štúdií zaoberá asociačnými štruktúrami v subjektívnom slovníku.

Z výskumov všetkých reťazcov slov, ktoré ľudia asociujú, vzišla myšlienka zostaviť sémantické siete (alebo polia), resp. štruktúry asociačných väzieb. Sovietsky matematik a metodológ V. V. Nalimov (1979, 1984) vo svojich štúdiách ukazuje, ako možno využiť metódu konštruovania sémantických polí na diagnostiku hlbokých štruktúr vedomia a nevedomovaných duševných javov individua aj kolektívu. Sémantické pole sa zobrazuje ako orientovaný graf reťazcov voľných asociácií na zadané slová.

4.3.4.1 Úvod

O metóde sémantického diferenciálu (ďalej SD) máme u nás dostatok informácií, tak v lingvistickej, ako aj psychologickej a sociologickej literatúre (pozri napr.: F. N. Kerlinger, 1972; A. Hirner, 1978; J. Janoušek a kol., 1986). Niekedy sa uvádza, že SD spája dve metódy — škálovaciu a asociačnú. C. E. Osgood, G. J. Suci a P. H. Tannenbaum (1957), ktorí techniku SD vytvorili a zoširoka komentovali jej možnosti a použitie, vyšli z teórie významu a predpokladali, že sémantický diferenciál zisťuje subjektívny priestor reakcií, lebo význam je v tomto chápaní latentnou reprezentatívnou reakciou. Pre toto úzke zameranie kritizovali sémantický diferenciál najmä sovietski lingvisti (napr. J. D. Apresjan, 1963). Na rozdiel od toho sovietsky psychológ A. G. Šmelev (1983) tvrdí, že kritika sa zakladala na nedorozumení. V interpretácii výsledkov SD ide skôr o rozlíšenie posudzovaných pojmov, ako o rozlišovanie reakcií na tieto pojmy. Ide o vystihnutie konotatívnych významov pojmov, teda toho, čo pojmy predstavujú pre subjekt, a nie o ich denotatívny význam.

Pri použití metódy SD pokusné osoby posudzujú pomocou série bipolárnych adjektívnych škál postupne sériu pojmov reprezentujúcich najrôznejšie objekty alebo udalosti sveta. Výskumníka pri tom zaujíma, ako na tieto pojmy reagujú pokusné osoby. Predpokladá sa, že konotatívne významy pojmov možno zovšeobecniť do niekoľkých nezávislých dimenzií, ktoré vymedzujú sémantický priestor vedomia.

Až kognitívna psychológia nastolila problém skúmania subjektívneho priestoru podnetu, na čo sa však rozpracovali ďalšie adekvátnejšie metódy (napr. metóda sémantického výberu), o ktorých sa zmienime neskôr.

Ak sa použije sémantický diferenciál v najrôznejších skupinách pokusných osôb na posudzovanie obsahovo veľmi rozdielnych pojmov a výsledky sa spracujú faktorovou analýzou, dosiahnu sa pozoruhodne konštantné faktory hodnotenia (evaluation, E), sily (potency, P) a aktivity (activity, A). Z tohto sa odvodil záver, že ktorýkoľvek pojem v priestore troch súradníc (E, P, A) je pre subjekt vyčerpávajú-
 cím spôsobom sémanticky charakterizovaný podľa veľkosti každého faktora.

Faktor hodnotenia (E) zovšeobecňuje faktorové náboje škál v dimenzii *kladný* — *záporný*, resp. *prijemný* — *nepríjemný* a vystihuje tak zameranie na objekt reprezentovaný príslušným pojmom.

Faktor sily (P) sýtia faktorové náboje, ktoré možno zovšeobecniť ako *napätie* — *uvolnenie* a ukazuje na potenciálnu energiu obsiahnutú v podnete, na statické napätie, s akým sa reakcia uskutočňuje. Je to v súlade s pocitmi *tiaže*, *tvrdosti*, ktoré zodpovedajú propriorecepcii svalového úsilia pri narábaní s objektom, ktorý predstavuje posudzovaný pojem. (Škály *ťažký* — *ľahký*, *tvrdý* — *mäkký* vstupujú do faktora *sila*.)

Faktor aktivity (A) je v súlade s dimenziou *vzrušenie* — *upokojenie* a ukazuje na kinetickú energiu obsiahnutú v podnete, na dynamiku a premenlivosť v čase, ktorá